

УДК 159:343.132+343.95

Світлана Охріменко,

кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри оперативно-службових спеціалізацій
Навчально-наукового інституту управління
Національної академії внутрішніх справ,

Ганна Лузанова,

ад'юнкт кафедри юридичної психології
Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ПІДГОТОВЧОЇ РОБОТИ СЛІДЧОГО ПЕРЕД ПРИЗНАЧЕННЯМ СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

Стаття присвячена розгляду питань щодо особливостей підготовчої роботи слідчого перед призначенням судово-психологічних експертиз у процесі досудового розслідування кримінальних правопорушень. Судово-психологічна експертиза, що призначається слідчим, розглядається як необхідна та ефективна форма використання спеціальних знань у сучасній юридичній практиці. В статті наведені результати авторського емпіричного дослідження, яке засвідчило сучасний стан реалізації судово-психологічної експертизи як форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному процесі.

Ключові слова: судово-психологічна експертиза, слідчий, кримінальне провадження, кримінальні правопорушення, постанова, кримінально-процесуальне врегулювання.

Актуальність порушених у статті питань визначається насамперед суттєвим практичним значенням використання спеціальних психологічних знань у юридичній практиці, у тому числі у сфері кримінально-процесуальної діяльності. Особливої значущості вони набувають при розслідуванні слідчими кримінальних правопорушень, адже саме спеціальні психологічні знання дозволяють об'єктивно встановлювати і оцінювати психологічні аспекти, причини і внутрішні механізми конкретних вчинків людей.

Аналіз сучасної слідчої практики дає можливість свідчити про те, що в результаті своєчасного та обґрунтованого застосування психологічних знань суттєво розширюються можливості встановлення фактів, необхідних для з'ясування істини при здійсненні досудового розслідування кримінальних правопорушень. Звідси судово-психологічна експертиза, яка передусім призначається слідчим, є

необхідною та ефективною формою використання спеціальних знань у сучасній юридичній діяльності.

Проблематика психологічних аспектів теорії судово-психологічної експертизи окреслювалася в розробках Ю. М. Антоняна, Л. В. Алексеевої, Н. В. Алікіної, О. М. Бандурки, С. П. Бочарової, В. Є. Коновалової, Л. П. Конишевої, М. В. Костицького, В. С. Медведєва, В. В. Нагаєва, В. В. Романова, Ф. С. Сафуанова, О. Д. Ситковської та ін. Проте на даний час стає дедалі необхіднішим розроблення та впровадження новітніх підходів щодо сучасного організаційно-правового забезпечення призначення судово-психологічної експертизи. З огляду на це, звернемо увагу на низку питань, що стосуються особливостей підготовчої роботи слідчого при призначенні судово-психологічних експертиз під час розслідування кримінальних правопорушень. У цьому можна вбачати основну мету даної статті.

Необхідність експертного судово-психологічного дослідження пов'язана із завданням швидкого, повного та об'єктивного розкриття злочинів, одержання доказових фактів, встановлення істини в кримінальному провадженні, визначення ступеня вини й адекватної міри покарання. З огляду на те, що на будь-якому етапі проведення досудового слідства і судового розгляду в центрі уваги завжди перебуває людина з усіма її індивідуальними особливостями, не можуть не виникати питання суто психологічного характеру. Як справедливо стверджують окремі вчені, деякі з них успішно вирішуються на основі професійного і життєвого досвіду слідчого чи судді, інші ж вимагають компетентного експертного рішення [1].

Слідча робота, з точки зору психологічних показників, є найменш дослідженою галуззю професійної діяльності юриста, яка багато в чому ускладнює вирішення проблем її науково обґрунтованої організації. Одночасно з професійним психологічним відбором та підготовкою слідчих мають місце проблеми, пов'язані з формуванням та розвитком таких значущих якостей, як: швидка орієнтація у вирішенні мисленнєвих завдань, необхідна оперативність у реалізації планування роботи в межах конкретного кримінального провадження, здатність чинити опір впливу на особистість несприятливих умов професійної діяльності. Слідчий є саме тією особою, яка повинна мати достатній обсяг спеціальних знань, необхідні професійно значущі якості та власності.

Одним із засобів встановлення істини в межах кримінального провадження є призначення судово-психологічної експертизи, оскільки застосування знань психології, як вже згадувалося раніше, сприяє правильному вирішенню завдань попередження та розслідування злочинів, перевиховання осіб, що їх вчинили. На практиці найчастіше ініціатором призначення такого виду судової експертизи є слідчий як представник органу досудового розслідування, якого законодавець наділив правом призначати ек-

спертизи. Проте проведені нами опитування слідчих ОВС не вказує на абсолютне використання спеціальних психологічних знань у сучасній практичній діяльності. Так, 66,7% респондентів більш якісне вирішення завдань досудового розслідування за окремими категоріями проваджень вбачають саме в призначенні судово-психологічних експертиз як форми використання спеціальних психологічних знань. У той самий час значна кількість сучасних слідчих, на жаль, не має досвіду призначення зазначених експертиз у своїй юридичній практиці (30,9%).

Слід погодитися з думкою фахівців з цієї проблематики (А. Б. Акашев, В. В. Кошинець, В. Я. Марчак), що кожна судово-психологічна експертиза, яка, як правило, призначається слідчим, повинна бути ретельно підготовлена, оскільки висновок судово-психологічної експертизи нерідко є важливим, а то й вирішальним доказом у цілій низці кримінальних проваджень [2; 3]. У той самий час, як зазначає Ю. В. Чуфаровський, спеціальні знання необхідні слідчому також для розуміння висновку експерта, оцінки методів дослідження тощо [4]. Отже, саме від якості підготовчої роботи багато в чому залежать повнота та всебічність майбутнього експертного дослідження, надійність експертних висновків.

Певним чином схожу позицію посідає також В. В. Бедь, який стверджує, що призначенню психологічної експертизи повинна передувати значна підготовча праця слідчого. Тільки з'ясувавши об'єктивні та, особливо, суб'єктивні сторони вчиненого злочину, індивідуально-психологічні особливості особистості підозрюваного (обвинуваченого), свідка, потерпілого, за наявності інших приводів, слідчий приймає рішення щодо проведення психологічної експертизи конкретного виду. При підготовці такої експертизи слідчі мають можливість користуватися консультаціями спеціалістів у цій галузі, причому найчастіше такі консультації мають усний характер; поширена також практика їх отримання від фахівців кафедр кримінального пра-

ва і процесу, психології, психіатричних лікарень тощо [5].

Отже, аналіз наведених нами наукових підходів засвідчує виправданість та доцільність первинних консультацій з фахівцями-психологами за найбільш складними категоріями кримінальних проваджень з питань предмета експертного дослідження, формулювання запитань у постанові про призначення експертизи.

Підтвердженням окреслених позицій можуть бути результати проведеного нами анкетування слідчих органів внутрішніх справ (усього 342 особи), що надало змогу встановити сучасний стан реалізації судово-психологічної експертизи як форми використання спеціальних психологічних знань у кримінальному провадженні. Зокрема респонденти переконані, що призначенню судово-психологічної експертизи має передувати значна підготовча робота слідчого. У її межах практики можуть користуватися усними консультаціями фахівців-психологів чи інших спеціалістів (наприклад, викладачів профільних ВНЗ). Зміст таких консультацій здатен включати питання можливостей психологічної експертизи для встановлення істини в межах кримінального провадження: завжди (61,4%), іноді (30,4%), дуже рідко (4,7%), залежно від події злочину (0,6%), ніколи (2,9%). Вбачається також намагання консультування з фахівцями-психологами щодо доцільності призначення судово-психологічних експертиз загалом (83%). За інших обставин предмет психологічних консультацій охоплює низку аспектів щодо: формулювання запитань, які необхідно викласти в постанові при призначенні експертизи (75,4%), обрання виду експертизи з урахуванням питань, необхідних для вирішення завдань досудового розслідування (42,7%), щодо можливостей обраного виду експертизи (28,6%), компетентності експерта в цій галузі знань (18,1%). На противагу цьому зустрічаються й позиції респондентів, які прямо вказують на відсутність практики консультування з фахівцями-психологами пе-

ред призначенням аналогічних експертиз (2,3%).

Слід зазначити, що експертом може бути спеціаліст, який працює в сфері психології й має відповідну кваліфікацію, а отже — володіє необхідними знаннями для формулювання висновків з питань, що підлягають дослідженню. Преважна більшість сучасних слідчих ОВС зазначають, що штатні психологи ОВС не здатні надавати якісних консультацій щодо можливостей та доцільності призначення судово-психологічних експертиз (59%). Деякі практики навіть переконані, що психологи ОВС взагалі не компетентні, не виконують покладені на них функції, тому не можуть надавати якісних консультацій (4,2%). Інші вказують на необхідність консультування зі спеціалістами, які безпосередньо будуть проводити судово-психологічну експертизу конкретного виду (1,2%).

Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що перевага в обранні експерта-психолога надається все ж таки практичному психологу, який не має відношення до правоохоронних органів.

Підготовка до призначення судово-психологічної експертизи потребує належного узагальнення цільової інформації. Джерелами її можуть бути свідчення про особливості формування і розвитку особи підекспертного, його навчання в школі та інших закладах, офіційні документи, що характеризують особистість, листи, щоденники, записи та інші продукти діяльності, дані про характер поведінки у криміногенній ситуації, медичні документи про перенесені соматичні і психічні хвороби, перебування на лікуванні, обліку в психонаркологічному диспансері та ін.

Аналогічна первинна інформація для призначення судово-психологічної експертизи може мати процесуальне і непроцесуальне підґрунтя; іноді необхідні відомості отримуються за допомогою психолога, якому доручається проведення конкретної психологічної експертизи [6]. Отже, підготувавши необхідні матеріали, отримавши консультацію експерта-психолога або опрацювавши необхід-

ну літературу, визначившись, хто проводитиме експертизу, слідчий відповідно до вимог КПК України складає вмотивовану постанову.

Звідси є сенс говорити про проведення судово-психологічної експертизи експертом за постановою слідчого, який попередньо обмірковує її зміст. У цій постанові, на думку сучасних слідчих, здебільшого має акцентуватися увага на таких запитаннях: здатність особи повною мірою усвідомлювати свої дії та керувати ними (64,9%), перебування особи на момент вчинення злочину в стані фізіологічного афекту (59,1%), вплив обставин, що спричинили психоемоційний стан (систематичні знущання з боку потерпілого, раптовість небезпеки, безпорадний стан тощо) (52,6%), вікові особливості учасника кримінально-процесуальної діяльності (31%), можливість усвідомлювати деякі обставини та особливості психологічного стану на момент вчинення злочину (0,6%), інше (0,6%). Запитання можуть варіюватися залежно від виду судово-психологічної експертизи. Так, наприклад, при призначенні судово-психологічної експертизи щодо неповнолітніх звертається увага на такі аспекти: чи відповідає рівень розумового розвитку підлітка його біологічному (паспортному) віку (71,3%), які психологічні особливості характерні для особи неповнолітнього (69,6%), чи не спостерігається у підекспертного схильності до фантазування (53,2%), чи не властива підекспертному підвищена навіюваність (39,2%) тощо.

Важливе значення має правильність і чіткість формулювання слідчими запитань перед експертами. Їх перелік має бути досить повним із розрахунку, щоб відповіді давали вичерпну картину психологічного змісту (ознаки суб'єкта та суб'єктивної сторони) вчиненого злочину, особливостей сприймання ситуації свідком, потерпілим. Тому серед завдань, що їх ставлять на вирішення судово-психологічної експертизи, як зазначають окремі науковці, спочатку має бути з'ясування аспектів загального характеру (наприклад, щодо психологіч-

них особливостей суб'єкта та їх виявлення в конкретній криміногенній ситуації), а потім — постановка окремих, деталізуючих запитань [7].

Крім того, слід зазначити, що при призначенні судово-психологічної експертизи в більшості випадків слідчі стикаються зі значними організаційними труднощами. Насамперед вони пов'язані з тим, що на теперішній час немає експертних установ, які могли б компетентно проводити судово-психологічні експертизи. У наукових центрах провадження експертизи може доручатися науково-дослідним лабораторіям психологічних факультетів університетів, психологічним відділам та лабораторіям деяких науково-дослідних інститутів. У інших регіонах, на думку Ю. В. Чуфаровського, проведення судово-психологічної експертизи доцільно доручати найбільш кваліфікованим працівникам кафедр психології та педагогіки педагогічних вузів, тому що вони мають бути обізнані щодо методів експериментально-психологічних досліджень [8]. Отже, перед слідчими на даний час постає значна проблема щодо визначення безпосередніх компетентних виконавців судово-психологічних експертиз.

Разом із тим, згідно з результатами нашого емпіричного дослідження слідчі, які мають досвід призначення судово-психологічних експертиз, при призначенні цих експертиз стикаються з іншими труднощами, а саме: відсутність кваліфікованих експертів відповідної спеціалізації, їх віддаленість (53,2%), відсутність коштів для якісного проведення даної експертизи (35,1%), відсутність методичних матеріалів з питань призначення та проведення судово-психологічних експертиз (29,8%), обмежена кількість експертів-психологів, їх мала кількість (1,7%), проведення поверхового обстеження та дослідження експертами-психологами (0,6%), черги у місцях проведення даних експертиз, через що втрачається багато часу (0,6%).

Крім того, респонденти вказують на актуальність питання строків проведення судово-психологічних експертиз. На наш

погляд, термін проведення будь-якої експертизи (30 діб) та складання висновку експерта (ще 15 діб) здатен певним чином уповільнювати процес встановлення істини в межах кримінального провадження. Саме тому не слід призначати судово-психологічні експертизи на початку досудового слідства, коли матеріали кримінального провадження зібрані не в повному обсязі та не проведенні всі необхідні слідчі дії. Звідси варто говорити про те, що окреслені позиції можуть бути перепорою на шляху призначення слідчими судово-психологічних експертиз.

У цілому ж слідчий обмежений строками кримінального провадження, які передбачені чинним Кримінальним процесуальним кодексом України [9]. Він буквально «прив'язаний» строками кримінально-процесуальної діяльності. З цього приводу опитані нами слідчі виступили з такими пропозиціями: урегулювати питання щодо строків на законодавчому рівні, безпосередньо в Кримінальному процесуальному кодексі; зобов'язати, у першу чергу, експертів не затягувати проведення експертиз; створити більші можливості для швидкого проведення експертиз; вирішити питання щодо скорочення строків проведення судово-психологічної експертизи або призупинення строків досудового слідства на період проведення даної експертизи, що може бути певним стимулом для її призначення та проведення. Поряд із цим, у незначній частині слідчих, що призначали судово-психологічні експертизи, труднощів при призначенні та проведенні не виникало (9,9%). Цікавою й слушною є також думка, що за бажанням проведення тієї чи іншої експертизи труднощі можна долати в робочому порядку (0,6%).

Таким чином, за допомогою судово-психологічної експертизи можна отримати дані, які дозволяють зрозуміти і правильно оцінити особливості психічної активності та поведінкових проявів особи, що мають значення для висновків юридичного змісту. З іншого боку, підвищення рівня ефективності застосування судово-психологічної експертизи в процесі досудового розслідування здатне сприяти якісній побудові мотиваційної частини рішень, що приймаються безпосередньо слідчим як суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності.

Судово-психологічна експертиза як форма використання спеціальних психологічних знань на теперішній час переживає важливіший період свого розвитку. Слідчі повинні переосмислити значення й роль, яку мають судово-психологічні експертизи при розслідуванні кримінальних правопорушень різних категорій, щоб стати однією з важливих ланок в юридичній практиці сьогодення.

Окреслені нами проблемні питання призначення та провадження судово-психологічних експертиз у кримінально-процесуальній діяльності не становлять вичерпного переліку. Проте в умовах сьогодення вони набувають значущості у професійній діяльності слідчих підрозділів ОВС України. Насамперед це пов'язане з недостатнім рівнем організаційного та фінансового забезпечення їх роботи, професійно-психологічної готовності слідчих до кваліфікованого виконання своїх службових обов'язків. Доводиться констатувати, що проблемним моментам функціональних, організаційних, психологічних засад призначення та проведення судово-психологічних експертиз в сучасному кримінальному процесі, на жаль, не приділяється належної уваги.

ПРИМІТКИ

1. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи : монографія / О. В. Землянська. — Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. — С. 4.

2. Коцинець В. В. Спеціальні психологічні знання в кримінальному процесі : теоретичні засади та практичні проблеми : навч. посіб. / В. В. Коцинець, В. Я. Марчак. — Чернівці : Рута, 2007. — С. 72.

3. Акашев А. Б. Юридическая психология: Хрестоматия / А. Б. Акашев. — Усть-Каменогорск : ВКГУ, 2008. — С. 77.

4. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология : учеб. пособ. / Ю. В. Чуфаровский. — М. : Право и Закон, 1997. — С. 164.
5. Бедь В. В. Юридична психологія : навч. посіб. / В. В. Бедь. — 2-ге вид., перероб. і допов. — К. : МАУП, 2004. — С. 357.
6. Там само. — С. 358—359.
7. Юридична психологія : підручник / кол. авт. : Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко [та ін.] ; за заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсєєва. — К. : КНТ, 2007. — С. 289.
8. Чуфаровский Ю. В. Знач. праця. — С. 167.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство з 19.11.2012 р. — Офіц. текст. — К. : ПАЛИВОДА А. В., 2012. — 382 с.

Охрименко Светлана, Лузанова Анна. Особенности подготовительной работы перед назначением судебно-психологической экспертизы в уголовном производстве.

Статья посвящена рассмотрению вопросов особенностей подготовительной работы следователя перед назначением судебно-психологических экспертиз в процессе досудебного расследования уголовных правонарушений. Судебно-психологическая экспертиза, назначаемая следователем, рассматривается как необходимая и эффективная форма использования специальных знаний в современной юридической практике. В статье приведены результаты авторского эмпирического исследования, которое показало современное состояние реализации судебно-психологической экспертизы как формы использования специальных психологических знаний в уголовном процессе.

Ключевые слова: *судебно-психологическая экспертиза, следователь, уголовное производство, уголовные правонарушения, постановление, уголовно-процессуальное урегулирование.*

Ohrimenko Svitlana, Luzanova Anna. Particularities of the starting-up working the coroner before purpose judicial-psychological expert operation in criminal production.

The article is devoted consideration of questions of features of preparatory work of investigator before setting of judicial-psychological examinations in the process of pre-trial investigation of criminal offences. Judicial-psychological examination, appointed an investigator, is examined as a necessary and effective form of the use of the special knowledges in modern legal practice. The results of the author empiric research which rotined the modern state of realization of judicial-psychological examination as forms of the use of the special psychological knowledges in a criminal production are resulted in the article.

Key words: *judicial-psychological expert operation, coroner, criminal production, criminal offenses, resolution, criminal-judicial adjusting.*